

ИСТОРИЈА ШАХА

Неслагања најутицајнијих историчара шаха у погледу земље његовог порекла трају и до данашњих дана, чиме се прапочеци ове древне игре још налазе на размеђи историје и мита. На основу истраживања Џозефа Нидхема, еминентног познаваоца кинеског језика, културе и традиције, македонски филозоф и шаховски мајстор Павле Бидев у свом бриљантном делу „Шах симбол космоса“ (1972.) износи до сада најубедљивије аргументе у прилог тези да шах води своје порекло од квазиastroлошких техника које су се као средство за установљавање равнотеже између митских свепржимајућих сила јина и јанга развијале у Кини између првог и шестог века нове ере. Изумитељем кинеског прашаха сматра се цар Ву Ти из династије Чоу, који је у својству првосвештеника, „сина Неба и господара Земље“, тај посао обавио 569. године н.е. Тако је створен велики астрономски шах „сјанг си“, који су чиниле две плоче: квадратна, са фигурама које су симболизовале пет земаљских елемената (ватру, воду, земљу, метал и дрво) и округла, на којој су се налазила небеска тела: Сунце, Месец, планете и звезде. Сам Нидхем сматра да су се на основима овог астрономског шаха касније развили и кинески („сјанг ћи“) и индијски („чатуранга“) неастрономски шахови. У том смислу, надалеко одзвања ехо песме „Игра над играма“ Леона Холендерског:

„Шах, краљевска игра, потиче од незапамћених давнина,
Из једне прастаре земље,
За коју се верује да је Кина.“

Индијска форма прашаховске игре чатуранга, чија верзија се у Персији звала „чатранг“, а у Византији „затријон“, свој велики пробој доживљава средином седмог века, када су Арапи оборили Сасанидску династију у Персији. У муслиманској верзији под називом „шатранц“ правила нису мењана, али су, руковођени научном радозналешћу и потребом за систематизацијом нових знања, арапски учењаци увели алгебарски систем нотације, а затим и први дали допринос развоју шаховске теорије. Период за време владавине Харуна-ал-Рашида, а затим и његовог сина калифа ал-Мамуна, сматра се златним добом исламског шаха, које је, са почетком у позним годинама осмог века, трајало наредних 150 година. По оригиналним правилима играло се све до XVII века, превасходно на двору и међу ученим људима.

Шатранц је у Европу продирао многим путевима: најезда Мавара га је са собом донела у Шпанију у осмом веку, са исламским освајачима је нешто касније стигао и на Сицилију, а трговачким путевима преко Медитерана и Византијског царства доспео је и на исток. Значајан пут за шах прокрчили су и крсташки ратови, па неки аутори чак наводе да је Саладин био учитељ шаха Ричарду Лављег Срца током његових похода. Осим тога, један од путева ишао је и од племена из централне Азије све до Русије. Отприлике до 1000. године шах је био познат широм Европе. Византинци су га ширили по Балкану, док су нпр. Викинзи дејствовали по прибалтичком појасу.

У раном средњем веку шах се значајно проширио по западној Европи, пре свега Италији, Шпанији, Француској и Енглеској. Већ помињани Викинзи су остварили пресудан утицај у ширењу шаха на територији Француске, Енглеске и Исланда, а сматра се и да је најстарија пронађена шаховска гарнитура са острва Луис заправо викиншког порекла и да је донета са Исланда у XI веку.

Најранији записи о шаху у Европи говоре о популарности шаха у верским круговима, али се често о њему морало говорити у алегоријама због многих стриктних забрана. Игра је била присутна и на дворовима, па је тако у Шпанији написано и прво дело о шаху по наредби владара Алфонса Мудрог. У време ренесансе Италија постаје средиште шаховског живота и може се сматрати да од тада игра почиње да поприма своју модерну форму.

Око 1475. године долази до најзначајнијих промена у шаховским правилима, пре свега у погледу могућности кретања појединих фигура. У складу са духом времена, дама и ловац постају значајно мобилнији у односу на своје претходнике. Правило „ан пасана“ (узимања у пролазу) познато је од XV века, али је у потпуности истиснуло конкурентски „пасар батаља“ (то јест, пролаз са избегавањем борбе, који је познат још од XIII века) тек 1880. године, када су се Италијани одрекли своје верзије. Рокада је у свом данашњем облику присутна још у делу Рија Лопеза из 1561. године, мада је нашироко прихваћена тек у XVII веку, сем у Италији, где су се разне верзије рокаде, па и краљевог скока, као њене претходнице, још дуго задржале, негде чак и до почетка XX века.

Овако убрзана игра (повећана моћ фигура истовремено је значила и да је промоција нагло добила на значају, пошто је нова дама готово по правилу доносила и одлучујућу предност; то је истовремено био и један од разлога због чега се Филidor, један од највећих

играча XVIII века, тврдоглаво противио могућности да се нова дама појави на табли пре него што претходна буде уклоњена путем узимања) стицала је све већу популарност. Прве књиге су се појавиле на Иберијском полуострву, а најутицајнији аутори били су Луцена, Дамијано и Риј Лопез. Мајстори су водили забелешке, на основу којих су настајала нова отварања и то првенствено она која су подржавала нападачку игру од самог почетка. Често су копије ових бележака биле веома цењене и скупо плаћане (до данашњих дана су сачувани рукописи Полерија и Грека), а у Италији су се чак и на двору појављивале богате мецене које су спонзорисале најбоље шахисте, тако да је статус игре растао. Стога није чудно да у XVI и XVII веку доминирају италијански играчи, пре свих Леонардо да Кутри и Паоло Бои, а потом и поменути Греко и Салвио.

Француска преузима примат у XVIII веку, пре свега због чињенице да игра више није била привилегија малобројних представника повлашћених слојева друштва. Кафеи су постали зборна места многих шахиста, тако да су се мајстори могли издржавати играњем у новац, чиме се престали да буду зависни од наклоности малобројних патрона. Створило се и мало тржиште шаховских књига, од којих је најзначајнија била Филидорова „Анализа“ (1749.), у којој се на велику сцену враћа значај стратегије и позиционе заснованости дејстава. Ови елементи су били преовлађујући у ранијим верзијама шаха, што је пре свега било условљено сниженом мобилношћу фигура и споријим одвијањем збивања на шаховској табли, али их је одушевљење нападачким моћима нових фигура током неког времена потиснуло у други план. Када се теорија отварања мало развила и зауздала необуздане нападачке јурише, појавила се потреба за одмеренијим и осмишљенијим дејствима, чија је начела међу првима формулисао управо Филидор, који је својом доминацијом у практичној игри на најбољи начин промовисао своје учење. Како су се и други утицајни шахисти оглашавали са својим концепцијама, почеле су да се оформљују школе шаха. Водећи шахисти су често били веома удаљени, али долази до појаве клубова у градовима, тако да започињу и међуградска надметања у дописним мечевима, што је био и вероватно једини практичан начин организације таквих такмичења. Аристократија се полако повлачи са сцене крајем XVIII века и у први план избијају представници средње класе. Париз постаје водећи шаховски центар, а Кафе де ла Режанс попрште престижних мечева, од којих је најзначајнија серија одиграна током 1834. године између Лабурдонеа и Мекдонела.

До великог напретка долази у четрдесетим годинама XIX века, са појавом шаховских рубрика у новинама, од којих су неке временом прерасле и у специјализовану шаховску

периоду. Почињу да се организују и међународни мечеви, од којих је највећу специфичну тежину носио онај из 1843. између СенАмана, као представника Француске, и Хаурда Стаунтона, најистакнутијег представника енглеске школе шаха. Стаунтонова победа значила је и да је Енглеска преузела лидерску позицију у шаховском свету, а његова залагања за стандардизацију правила игре, мерења времена, шаховске нотације и фигура у употреби (и данас се најчувенија стандардна шаховска гарнитура назива по њему) успоставила су нове трендове, баш као и његове лекције засноване на позиционом приступу игри.

Стаунтон се није зауставио на томе, па је уложио велике напоре како би организовао први велики међународни шаховски турнир у Лондону 1851. године. Импресивна победа немачког професора математике Адолфа Андерсена најавила је повратак комбинаторног стила на велика врата, а његов несвакидашњи дар за тактику подарио је шаховском свету и две генијалне партије за сва времена: „бесмртну“, против Кизерицког (баш на турниру у Лондону 1851.) и „вечито зелену“, против Дифрена (одиграну 1852. године у Берлину). Пол Морфи, амерички великан и вероватно први шахиста за којег се недвосмислено може тврдити да је био неприкосновено најбољи играч својег времена, долази 1858. године у Европу и бележи низ убедљивих победа против практично свих најбољих играча, укључујући ту и Андерсена, а затим се враћа у САД и престаје да активно игра. Уследио је краћи период током којег је већи број играча полагао право на титулу најбољег, да би 1872. године примат преузео бечки шахиста Виљем Штајниц, који је 1886. године у мечу победио Јохана Цукертота и тако постао први званични светски првак у историји шаха.

Са појавом првог светског шампиона започиње и нова шаховска ера, а сваки потоњи шампион оставио је дубок траг на шаховску игру. Штајниц је успоставио нове стандарде у анализи шаховских партија и објединио је дотадашња учења у хармоничну, практично применљиву доктрину. Његов наследник, врхунски математичар и филозоф, немачки шахиста Емануел Ласкер, преузео је шампионску титулу 1894. и држао је пуних 27 година, што је непревазиђен рекорд до данашњих дана. Врхунски практичар и шахиста универзалног стила, подарио је шаховском свету бриљантну књигу „Здрав разум у шаху“, која је од свог појављивања 1896. године доживела преко 30 реиздања. Својим практичним, али и теоријским концепцијама покушали су, свако на свој начин, да му се супротставе Чигорин, Пилсбери, Тараш, Јановски, Маршал, Шлехтер, Рубинштајн и многи други, али је Ласкер остајао сам на врху. Тек је генијални кубански шампион Хозе Раул Капабланка успео да га свргне са трона 1921. године и током своје владавине постане шахиста који је изгубио

најмање партија играјући на високом нивоу, чему је пресудно допринео његов ненадмашан таленат за позициону игру и величанствено разумевање завршница.

Светска шаховска организација ФИДЕ основана је 1924. године у Паризу и преузела је организацију међународних екипних такмичења, пре свега шаховских Олимпијада. До II светског рата на Олимпијадама је доминирала репрезентација САД, да би после учлањивања СССР-а 1946. године, а затим и њиховог првог учешћа на Олимпијади у Хелсинкију 1952. године, совјетски шахисти у потпуности преузели примат, који је престао тек са распадом заједнице њихових држава у деведесетим годинама, мада су шахисти из бивших совјетских република и данас у самом светском врху.

Ова доминација била је још израженија у женском шаху, пошто су после прве светске шаховске шампионке Вере Менчик, која је владала од 1927. до 1944. године, наредне шампионке све до 1991. године долазиле из СССР-а, и то прво из Русије, а затим из Грузије: Људмила Руденко (1950.-1953.), Јелисавета Бикова (1953.-1956. и 1958.-1962.), Олга Рубцова (1956.-1958.), Нона Гаприндашвили (1962.-1978.) и Маја Чибурданидзе (1978.-1991.). Од 1991. године „дувају неки нови ветрови“ у врхунском женском шаху, тако да су нове светске првакиње или Кинескиње, или представнице источноевропских земаља (америчка представница Жужа Полгар је натурализована Мађарица): Кси Јун (1991.-1996. и 1999.-2001.), Жужа Полгар (1996.-1999.), Цу Чен (2001.-2004.), Антоанета Стефанова (2004.-2006.), Ксу Јухуа (2006.-2008.), све до Рускиње Александре Костењук (2008.-2010.), после које је тада шеснаестогодишња девојка Хоу Јифан вратила примат Кини. Ипак, најбољом шахисткињом свих времена сматра се млађа Жужина сестра Јудит Полгар, која се готово уопште није такмичила са шахисткињама, већ је годинама заузимала место међу најбољих десет шахиста у апсолутној конкуренцији. Она се званично повукла из светског шаха прошле године и тако препустила примат младој Кинескињи, коју на врху сада угрожава само тешко разумљив систем такмичења под окриљем ФИДЕ: једне године игра се Светски шампионат на испадање (тј. као куп-систем у којем учествују 64 такмичарке), чија победница се проглашава за светску шампионку, а наредне године се игра меч између између ње и изазивачице. Тако је Хоу Јифан 2013. повратила титулу победом над Украјинком Аном Ушоњином (победницом Шампионата 2012. године), а марта 2016. победом над Украјинком Маријом Музичук (победницом Шампионата 2015. године). Хоу Јифан је, поред освојене светске шампионске титуле, такође и шахисткиња са највишим рејтингом на свету.

У “апсолутној конкуренцији” Капабланку је наследио још један великан – Александар Аљехин, руски доктор правних наука и први шахиста који је научно приступио припремама за меч за титулу светског првака, посебно у области отварања. Његов тријумф у мечу из 1927. године био је неочекиван и наступио је у периоду велике Капабланкине доминације (далеко иза њих био је трећи шахиста тога времена Арон Нимцович, али је оставио за собом ремек-дела „Мој систем“ (1925.), „Мој систем у пракси“ (1929.) и „Блокада“ (1929.), која су због својих фундаменталних поставки и дубине и дан-данас актуелна), али је Аљехин у својим наступима који су уследили потврдио свој престиж.

Аљехин губи титулу 1935. године од холандског професора математике Макса Евеа (који је касније био један од најцењенијих председника ФИДЕ), да би је вратио у реванш-мечу 1937. године, а затим умро као шампион 1946. Уследио је турнир претендента у Хагу и Москви 1948. године, на којем је испред Смилова, Кереса, Решевског и Евеа победио Михаил Ботвиник, доктор електротехнике, са којим је започео и дуг период доминације совјетских шахиста.

Ботвиник је током владавине два пута губио титулу поразима од врхунског позиционисте Василија Смилова (1957.-1958.) и чудесног комбинаторика Михаила Таља (1960.-1961.), али је оба пута успео да узврати ударац и победи у реванш-мечевима. Пре тога 1951. није успео да га савлада ни генијални креативац Давид Бронштајн, али шаховским генерацијама за утеху остају његова генијална дела „Цирих 1953.“ (посвећено можда најјачем турниру кандидата за светског првака свих времена), „Давид против Голијата“ (о партијама и непристајању на пораз људског духа у борби против шаховских компјутера) и „Ученик чаробњака“ (о неисцрпним могућностима за креативност у шаху). После пораза од непоновљивог стратега и дефанзивца Тиграна Петросјана 1963. године, Ботвинику је ФИДЕ ускратила право да брани титулу, чиме је практично завршена његова епоха. Иза себе је оставио најјутицајнију шаховску школу свих времена, из које је потекао и тринаести шампион света Гари Каспаров.

Петросјана је из другог покушаја (први меч је одигран 1966.) 1969. године наследио велики таленат и шахиста универзалног стила Борис Спаски. Тај период обележио је „Меч столећа“, који је одигран у Београду 1970. године као четворокружни сусрет на 10 табли између репрезентације СССР и најбољих шахиста из остатка света. Колико су Совјети били супериорни у то време говори и податак да су меч решили у своју корист резултатом 20,5:19,5. На том мечу су за репрезентацију света играла и три наша велемајстора: Глигорић,

Матуловић и Ивков. Одржана су још два оваква меча: у Лондону 1984. (победа СССР-а 21:19) и у Москви 2002. (победа „Остатка света“ против Русије са 52:48).

Иако се на светској шаховској сцени појавио још 1958. године, као дуги низ година најмлађи велемајстор свих времена, генијални амерички шахиста Роберт „Боби“ Фишер је успео да се домогне титуле светског шампиона тек победом против Спаског у епском мечу у Рејкјавику 1972. године, после читавог низа контроверзи које су пратиле овај меч. Од тада, готово да ниједан меч за титулу светског шампиона у шаху није могао да протекне у центлменској атмосфери, која би требало да краси ову племениту игру, а већ је 1975. година била болан наговештај свега што ће се десити, пошто је Фишер, не могавши да постигне договор са ФИДЕ око услова под којима ће се одвијати меч, без борбе уступио титулу светског првака совјетском шахисти Анатолију Карпову.

Свестан огромног бремена које је преузео са титулом шампиона, Карпов је свој величанствени таленат за позициону игру (многи су га поредили са Капабланкиним) доказао тиме што је годинама низао победе на готово свим турнирима на којима је учествовао, тако да је већ до своје тридесете године постао најуспешнији турнирски играч свих времена. Успешно је издржао све налете Виктора Корчноја, емигранта на запад и бескомпромисног опонента совјетског режима, чији је Карпов био миљеник у то време. Два пута је бранио титулу у тим мечевима: 1978. у Багио Ситију и 1981. у Мерану.

Карпова је 1985. године сменио још један великан – Гари Каспаров. Ова два играча су одиграла огроман број партија у међусобним мечевима, од којих је први био административно прекинут после 48. партије и вођства Карпова од 5:3 у победама. Обе стране су јавно протествовале (Каспаров је био у налету и смањио је резултат у победама са 5:0 на 5:3, али је Карпову и даље била довољна само једна победа за тријумф) због такве одлуке у коју су биле умешане и борбе за примат у најужем врху совјетске политичке елите, али је уследио наредни меч у којем је победио Каспаров, који је потом двадесет година готово без престанка био најбоље рангирани шахиста на светској рејтинг-листи. У пет мечева које су међусобно играли (1984.-1987. и 1990.), што је јединствен случај у шаховској историји, одиграли су 144 партије, у којима је резултат у победама 21:19 у корист Каспарова.

Фаза која је уследила и која сеже до садашњег тренутка представља силазну путању неприкосновеног ауторитета ФИДЕ и нарушавање класичног циклуса борбе за титулу

светског шампиона. Као оснивач Удружења шаховских велемајстора ГМА 1986. године Каспаров је започео сукоб са ФИДЕ, која му је одузела титулу у својој верзији 1993. године. Руски шахиста је одговорио оснивањем своје организације ПЦА (Асоцијација професионалних шахиста), у чијој верзији је остао „класичан шампион света“ све до 2000. године, када га је победио и наследио земљак Владимир Крамник. ФИДЕ је за то време организовала мечеве у својој организацији и светске купове по елиминационом систему, чије победнике је проглашавала светским шампионима, али је тиме само девалвирала вредност те титуле. У верзији ПЦА шампиони су били Каспаров (1993.-2000.) и Крамник (2000.-2006.), док су шампиони које је признавала ФИДЕ били Карпов (1993.-1999.), Рус Александар Халифман (1999.-2000.), Индијац Вишванатан Ананд (2000.-2002.), Украјинац Руслан Пономарјов (2002.-2004.), Узбекистанац Рустам Касимџанов (2004.-2005.) и Бугарин Веселин Топалов (2005.-2006.).

Уједињење титуле донео је меч између тада владајућих светских првака који су представљали конкурентске организације: Ананда (победио Крамника са 6,5:4,5) и Топалова (победника светског шампионата у верзији ФИДЕ из 2005.), који је то право стекао победом од 4,5:2,5 над америчким шахистом Гатом Камским, победником Светског купа у верзији ФИДЕ из 2007. Ананд је 2010. године у Софији победом црним фигурама у последњој партији меча против Топалова победио миљеника домаће публике са 6,5:5,5. Маја 2012. године је у Москви одбранио титулу против израелског велемајстора Бориса Гелфанда, победника такмичарског циклуса за изазивача светског првака, у изузетно неизвесном мечу који је одлучен тек после партија по убрзаном темпу – после 12 партија по класичном темпу игре резултат је био нерешен (6:6), да би затим Ананд резултатом 2,5:1,5 однео превагу по убрзаном темпу и тако сачувао титулу.

Следећа одбрана титуле није била успешна за Ананда и 2013. је на домаћем терену у Ченају изгубио титулу од Норвежанина Магнуса Карлсена, који је већ неко време пре тога заузимао прву позицију на светској рејтинг-листи. Ананд је још једну шансу стекао убедљивом победом на Турниру кандидата одржаном 2014. године у Ханги-Мансијску, али је Карлсен одбранио титулу и примат најбољег шахисте на свету. Наредни Турнир кандидата одржава се током марта 2016. године у Москви и победник ће стећи право да изазове Карлсена у мечу који ће се одржати у Њујорку. ФИДЕ је од 2013. почела да организује и светска првенства у убрзаном и брзопотезном шаху, а остаје да се види колики значај ће бити придаван шампионима у овим конкуренцијама.

Шах је претрпео многе ударце услед неспособности светске шаховске организације, али и неспремности врхунских шахиста, организатора и спонзора да пружи комерцијално одрживу алтернативу која би била прихваћена као легитиман наследник од стране најшире шаховске јавности. Време неумитно пролази, а на сцени је и моћан противник: специјализовани компјутерски програми престигли су најбоље шахисте и потврдили своју класу у низу мечева против најбољих, па и самих шампиона. Уколико не дође до уједињења међу шахистима, пре свега у погледу заједничке визије, можда ће се тај проблем решити сам од себе, тиме што ће га моћне машине обесмислити. На шахистима је одговоран задатак да не дозволе да уруше игру која вековима симболизује тријумф људског духа.